

Jansenisms and Literature in Central Europe / Jansenismen und Literatur in Mitteleuropa / Jansénismes et littérature en Europe centrale

Szerkesztette Tüskés Gábor, Christoph Schmitt-Maaß és Michel Marty

Beihefte zu Simpliciana 10

Bern–Berlin–Bruxelles: Peter Lang Verlag, 2023, 646 l.

LENGYEL Réka

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

A janzenizmus vagy az újabb szakirodalomban janzenizmusok néven ismert eszmétörténeti jelenségegyüttesre vonatkozó interdiszciplináris kutatások nagy múltra tekintenek vissza, de a témával kapcsolatos, 17–20. századi irodalmi források feltárása és értelmezése még korántsem tekinthető lezártnak. Különösen igaz ez a nyugat-európai gyökerű szellemi áramlat közép-európai, azon belül magyarországi történetének vizsgálatára. Míg külföldön, elsősorban Franciaországban az utóbbi két-három évtizedben jelentős eredmények születtek, a közép-európai kutatók közül Zolnai Béla volt az utolsó, aki ezt a területet egyben kezelve átfogó vizsgálatokat végzett, s addig ismeretlen vagy e szempontból nem tárgyalt források bevonása révén nagyszámú adattal gazdagította a témára vonatkozó ismereteket. Munkáját és eredményeinek közreadását nagymértékben megnehezítették a 20. század első felének történelmi eseményei. Öröndetes, hogy 1944-ben megjelenhetett a témáról írt monográfiájának első kötete,¹ és különleges adottság, hogy az MTA KIK Kézirattárában hozzáférhetőek e nagy munka nem publikált fejezetei, Zolnai egyéb, a janzenizmust tárgyaló magyar és idegen nyelvű tanulmányainak kézírataival együtt.²

A magyar irodalomtörténet vonatkozásában a Zolnai Béla által megkezdett, majd Hopp Lajos által elsősorban II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen életműve kapcsán továbbvitt kutatások folytatásának szükségességét Tüskés Gábor a 2010-es évek első felében külön tanulmányban hangsúlyozta.³ E felismerés nyomán indultak meg azok a munkálatok, melyekről összességükben elmondhatjuk, hogy az utóbbi néhány évben megvalósult a Rákóczi-életműre vonatkozó irodalomtörténeti kutatások új alapokra helyezése, és jelentős előrehaladás történt az alapszövegek nemzetközi kontextusba emelésében. Tüskés Gábor Rákóczi önéletrajzi, vallásos, politikai jellegű elbeszélő prózájára irányuló műfaj-, poétika- és motívumtörténeti, imagológiai és

1 ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában* (Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina, 1944).

2 TÜSKÉS Gábor, „Zolnai Béla kéziratok hagyatékáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 342–399, doi: [10.56232/ItK.2022.3.03](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.3.03).

3 TÜSKÉS Gábor, „A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 161–180.

nyelvi-retorikai vizsgálatok keretében elvégezte egyes szövegek újraértékelését, s alapkutatásainak eredményeit rangos nemzetközi fórumokon publikálta. Kezdeményezésére és irányításával megjelent a *Confessio peccatoris* és a *Mémoires modern angol fordítása*, és elkészült a *Confessio* korabeli francia fordításának kritikai szövegkiadása.⁴

Mindezen eredmények önmagukban is jelentősek, de azért is figyelmet érdemelnek, mert alapul szolgáltak ahhoz, hogy Rákóczit felfedezhesse magának a nemzetközi irodalomtörténeti kutatás. Részben ez a szándék volt az ösztönzője – legalábbis magyar részről – annak a nagyszabású nemzetközi Humboldt-kollégiumnak, amelyet az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete és a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem Német Filológiai Intézete rendezett *Jansenism and Literature in Central Europe* címmel 2022. május 11–15. között Budapesten. A tanácskozáson összesen huszonhárom előadás hangzott el, melyek tanulmányá alakított változatait – kettő kivételével – Tüskés Gábor, Christoph Schmitt-Maaß és Michel Mar-ty szerkesztésében, angol, német és francia nyelven adták közre a kötetben.

A bevezető tanulmányt jegyző Tüskés és Schmitt-Maaß, valamint a tanácskozás koncepciójának kidolgozásában részt vevő Friedrich Vollhardt közös felismerése, hogy a janzenizmus hatásának vizsgálata a 17–20. századi közép-európai irodalomtörténet-írásban korábban csak rész-eredményeket hozott. A módszeres vizsgálat nagy haszonnal járhat, mivel a janzenizmusnak, illetve azoknak a különböző értelemben vett, más-más hatókörű jelenségeknek, melyeket együttesen janzenizmusoknak nevezhetünk, az egyes korszakokban, írói-gondolkodói életművekben eltérő mintázatú és kiterjedtségű, egyedi irodalmi lenyomatai keletkeztek. A bevezető részletesen áttekinti és értékeli a janzenizmusok 20–21. századi európai, elsősorban francia és magyar kutatástörténetét, rámutat a hiányokra, s kijelöli az alapkutatások folytatásának lehetséges irányait. Ezen túl, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a kötet egyetlen tanulmánya sem tárgyal modern irodalmi művet, az egyik irányba konkrét lépést is tesz, amennyiben kitér négy 20. századi irodalmi alkotás janzenista vonatkozásaira. A négy mű, Raffy Ádám *A léleklátó: Mesmer doktor életregénye* (1937), Thurzó Gábor *A szent* (1966) című regénye, Henry de Montherlant *Port-Royal* (1954) című darabjának Czímer József által készített kéziratos fordítása, valamint Peter Handke *Das zweite Schwert* (2021) című regénye eltérő módon kapcsolódik a janzenizmushoz; részben történetiségében ábrázolja azt, részben az egyes történetek más-más korszakba helyezett szereplőinek világképét alakító vallási-eszmei irányzatként mutatja be.

Az, hogy Rákóczi központi alakja volt a konferencia előadásainak, a tartalomjegyzéket áttekintve rögtön szembetűnik. A bevezetőben a szerkesztők is rámutatnak az emigráns, majd száműzött fejedelem külhonban keletkezett s emiatt nem elsősorban a magyarországi, hanem sokkal inkább a kora újkori, illetve antik és középkori európai irodalom bizonyos alkotásaival kapcsolatban álló életművének kiemelkedő jelentőségére. Tüskés és Schmitt-Maaß felhívják a figyelmet a janzenista ideológia elterjedésének regionális különbségeire: míg francia nyelvterületen számos első vonalbeli alkotó tette magáévá valamilyen formában a Jansen névvel jelölt eszméket, addig például a német vagy a magyar irodalmat tekintve csak egy-két kiemelkedő szerző, így Grimmshausen, Fessler, Rákóczi vagy Mikes Kelemen életművében mutatható ki kisebb-nagyobb mértékben ez a hatás. Mindazonáltal – érvel Tüskés és Schmitt-Maaß – a ku-

4 E publikációk bibliográfiai adatait lásd az itt bemutatott kötet bevezető tanulmányának jegyzeteiben a 19–20. lapon.

tatásnak fontos feladata az is, hogy feltérképezze a janzenista eszmék jelenlétét az irodalom, illetve a tágabban vett írott nyilvánosság másod- és harmadvonalbeli szerzőinek munkásságában. Továbbá, ahogyan Schmitt-Maaß korábban másutt rámutatott, nagy haszonnal járhat az egyes személyek, közösségek, társadalmi csoportok könyves műveltségére, janzenista olvasmányaira vonatkozó adatgyűjtés.

A bevezetőben kifejtett alapvetésnek megfelelően a szerkesztők három nagy tematikus egységbe rendezték a tanulmányokat. Az első egységbe a janzenizmus egy-egy szerző vagy szerzőcsoport által képviselt s rajtuk keresztül a legtöbb esetben egy-egy földrajzi helyhez, régióhoz köthető egyedi változatait bemutató dolgozatokat sorolták. A tárgyalt források nagyjából az egyházi, vallásos, jogi, történeti, erkölcsstani irodalom körébe tartoznak, de vizsgálat tárgyát képezik fikciós vagy nem fikciós elbeszélő szövegek is. Mint ismeretes, a Jansen és követői által képviselt szellemiség a kezdetektől heves vitákat gerjesztett, ellenkezést váltott ki a katolikus egyházon belül, megítélése szinte személyenként, egyházi közösségeként, társadalmi csoportonként, régióként eltérő volt az Unigenitus-bulla kihirdetése előtt, de utána is. E hosszan elnyúló polémia korai szakaszában foglalt állást Ernst von Hessen-Rheinfels tartománygróf *Der so warhafft als gantz aufrichtig- und discret-gesinnte Catholischer...* (1666) című államelméleti, valláspolitikai értekezésével. Mint Dieter Breuer bemutatja, a protestáns hitben nevelkedett, de 1652-ben katolizált tartománygróftól bölcs mértékletesség, teológiai tájékozottság és új felekezetével szemben is kritikus attitűd jellemezte, s a gróf a keresztény felekezetek újraegyesítését tartotta kívánatosnak. Az állam és az egyház szervezeti kereteit, a hitoktatást, a liturgiát, a rituálét és más kérdéseket érintő reformjavaslatait több fórumon is közzétette, de elképzeléseihez nem sikerült megfelelő támogatást szereznie. Értekezésében részletesen írt a jezsuita és a janzenista eszmerendszer különbségeiről, s az utóbbival szembeni toleranciát tartotta kívánatosnak. A Breuer által bemutatott forrást érdemes összevetni Wilhelm Schmidt-Biggemann tanulmányával, s az abban tárgyalt, közel két évszázaddal későbbi szövegekkel. Ez utóbbi egyháztörténeti és kegyességi munkák, vallásos értekezések szerzője Ignaz Heinrich von Wessenberg katolikus teológus volt. Wessenberg az 1800-as évek elején a mainzi érseki helytartó, Karl Theodor von Dalberg titkáráként működött, aki a febronianizmus elveinek megfelelően számos lépést tett a német egyháznak a pápai hatalomtól való függetlenítése érdekében. Wessenberg később, már konstanzi püspökként saját hatáskörében is reformokat vezetett be pápai jóváhagyás nélkül, és sürgette a teljes német egyházi gyakorlat megújítását. Törekvéseinek részletes bemutatását Schmidt-Biggemann azzal a nyitva hagyott kérdéssel zárja, hogy Wessenberg esetében nehezen dönthető el, munkásságára inkább a febronianizmus vagy a janzenizmus tett-e nagyobb hatást.

Mások nyomán korábban Zolnai Béla is megfogalmazta az állítást, mely szerint az egyik olyan európai régió, amelyben a janzenizmus igen korán áttért „a vallási viták talajáról jogi és nemzeti terekre”, Németalföld, azon belül a mai Belgium területe volt, ahol az új ideológia „befolyásolni tudta a belga közjogot, sőt a belpolitikát is”.⁵ E megfigyeléshez kapcsolódik Ivo Cerman írása, amely a janzenizmus kezdeti, kontroverziáktól leginkább terhelt időszakába vezet el. A tanulmány középpontjában a leuveni egyetem jogászprofesszora, Amandus Bauwens tevékenysége áll, akit másokkal együtt többször felkértek szakértői vélemény megfogalmazására a kérdésről, hogy mely egyházi és állami szabályozások, törvények vonatkoznak a janzenisták-

5 ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása...*, 7.

ra, illetve az önállósodás felé tartó Utrechti Egyházra. Mint Cerman rámutat, a Habsburg Birodalom országaiból gyakran látogatott leuveni egyetemen működött polgárjogi és kánonjogi fakultás is, az önálló természetjogi képzés beindítása azonban politikai, valláspolitikai okokból hosszú ideig kudarcot vallott. Az egyetem oktatói az 1720-as években inkább a janzenizmus ellen voltak, de a helyzet változott attól függően, hogy épp a brit vagy a Habsburg befolyás érvényesült az országban. Az Unigenitus-bulla által kihirdetett szabályozás bevezetése nehézkesen ment, mindenesetre az egyetemen diplomát szerzőknek 1730-tól fel kellett esküdnie a pápai rendeletre. Ekkorra már eltávolították az egyetemről a kánonjogi fakultás egyik legkiválóbb tanárát, Zeger Bernhard van Espent, aki a janzenista eszmék egyik fő szószólójának számított. Cerman részletesen elemzi a van Espenhez közel álló Bauwens *Institutiones iuris publici universi. Pars prima* (Leuven, 1725) című, posztumusz megjelent természetjogi traktátusát, melyben a szerző – Grotius nézeteit felülbírálván – újraértelmezi a *jus publicum* fogalmát, az egyén kötelességeit Isten felé és az állami hatalom felé, és Szent Ágoston alapján kijelenti: az uralkodót is Isten irányítja, rendelkezéseit ezért nem lehet felülbírálni.

A további elemzések azt a folyamatot szemléltetik, ahogyan a janzenista eszmék – kiszabadulva az egyházi, jogi, politikai gondolkodás keretei közül – teret hódítottak az irodalmi nyilvánosság más, a szorosabb értelemben vett irodalom körébe tartozó műfajaiban. A terjedés irányai, megnyilvánulási formái jól nyomon követhetők a francia nyelvű források alapján készült fordítások segítségével. A kötet első egységében öt dolgozat tárgyalja 17–18. századi francia szerzők műveinek német, illetve magyar nyelvre átültetett változatait.

A két német nyelvű fordítás közös sajátossága, hogy kinyomtatásuk nem esett korlátozás alá, miközben az eredeti francia munkák megjelentetését, illetve terjesztését tiltotta az egyházi cenzúra. Az egyik szerző a működése egy időszakában a janzenizmushoz közel álló francia katolikus pap, Nicolas Le Tourneux, akinek *L'Année chrétienne...* című, az egyházi év napjaihoz kapcsolódó misék liturgikus szövegeit és azok magyarázatait tartalmazó munkája 1683-tól több kötetben jelent meg; 1686-ban a janzenizmus vádjával elítélték, 1695-ben indexre tették. A Le Tourneux-szöveg német fordítását Christoph Schmitt-Maaß vizsgálja, aki arra a kérdésre keresi a választ, volt-e vita a janzenizmusról Sziléziában, és hagyott-e nyomot ez a vita az úgynevezett sziléziai költőiskola alkotásain. Schmitt-Maaß rámutat, hogy a *Das Christliche Jahr...* (Würzburg, 1718) című kötet a sziléziai költőiskola három generációja közös munkájának eredménye; dolgozott rajta Gottfried Benjamin Hancke, Johann Christian Günther, Gottfried Stöckel, Christian Friedrich Henrici, valamint Benjamin Schmolck is. A szöveg janzenista sajátossága egyfajta nyelvi-stilisztikai puritanizmus: a fordítók törekedtek a nyelv egyszerűsítésére, a kifejezés közvetlenségének megteremtésére. Schmitt-Maaß szerint a 18. század elején újdonságnak számított a német nyelvű spirituális költészetben az a mód, ahogyan a fordítók ötvözték a szöveg vallásos tartalmát az esztétikai igényekkel és az építő céllal, s egyedi megoldást találtak a valóságos érzések poetizálására. A Le Tourneux-szöveg hatástörténetéhez fontos adatokkal szolgál Tüskés Annának a kötet utolsó fejezetében közölt dolgozata: innen tudjuk meg, hogy a vizsgált magyarországi gyűjteményekben csupán a német fordítás 1739-es kiadásának egy, valamint az 1771–1773 között kiadott magyar fordítás néhány példánya található meg, az eredeti francia kiadás azonban hiányzik.

A francia nyelvű janzenista irodalom egyik alapművének számít Pasquier Quesnel francia teológus *Réflexions morales sur le Nouveau Testament* (1692) című értekezése. Mint ismert, e

munka 101 állításának cáfolata alkotja a XI. Kelemen pápa által kiadott, említett bulla magját, ezért is figyelemreméltó, hogy mindössze öt évvel a bulla után elkészülhetett az értekezés német kiadása. (Itt jegyezzük meg, hogy Schmidt-Biggeman és Cerman dolgozata is hosszan kitér az Unigenitus-bullára, így ezek a viszonylag ismertnek számító adatok háromszor kerültek bele a tanulmánykötetbe, ráadásul a német kutató a kárhoztatott Quesnel-állítások számát, a cseh kolléga a bulla kiadási évét tévesen adta meg.) Juliette Guilbaud az 1718-as német fordítás elemzésének bevezetésében összegzi a Quesnel-mű keletkezés- és hatástörténetére vonatkozó adatokat, majd rövid tartalmi áttekintést ad. A fordító, Johann Andreas Grammlich hollandiai tanulmányútja során személyesen találkozott a francia teológussal, s Quesnel egy 1706-os levelében említi, hogy egy lutheránus német lelkész készíti műve fordítását, de egyelőre nem egyértelmű, hogy az utalás valóban Grammlichra vonatkozik. A *Das Neue Testament unsers Herrn Jesu Christi* címmel Majna-Frankfurtban kiadott fordítás címlapja nem tünteti fel sem a szerző, sem a fordító nevét. Az utóbbi kiléte kiderül a kötet előszavából, melyben Grammlich bemutatja az Unigenitus-bulla történetét, összegzi a Quesnellel kapcsolatos kritikus véleményeket, és hasznos olvasmányként ajánlja a művet. Guilbaud a mű hatástörténetéről megállapítja, hogy a mai Németország területén található kora újkori könyvtárolományban negyvenöt példány maradt fenn, s a bejegyzésekből látszik, hogy katolikus és protestáns olvasók egyaránt forgatták. Ehhez is érdemes hozzátenni a Tüskés Anna által gyűjtött magyarországi adatokat: a *Réflexions morales* latin változatainak két kiadása megvan a jászói premontrei prépostság könyvtárában.

A kötet első egységének utolsó három tanulmánya a janzenizmushoz távolabbról kapcsolódó, magyar nyelvű fordításokat tárgyal. Egyed Emese dolgozata a Mikes-fordításaira vonatkozó alapvető adatok összegzésével indul, majd kitér a fordítások *Törökországi levelekkel* fennálló intertextuális kapcsolataira. A misszilis levelekből vett idézetekből jól látható, milyen fontos volt a száműzött Mikesnek, hogy az általa fordított kegyességi, erkölcsstani munkák kéziratai eljussanak a családjához Erdélybe, s ha lehet, ott kiadóra találjanak. Egyed Emese rámutat a Mikes-szövegek és a korabeli erdélyi színjátszás elméletének és gyakorlatának összefüggéseire, valamint a fordító azon törekvésére, hogy ha távolról is, de részt vegyen hazája ifjúságának oktatásában. Végül arra hívja fel a figyelmet, hogy az erdélyi vallási közegben, a rekatolizáció keretei között a janzenista szellemiség elsősorban nem önállóan, hanem más, újabb keletű eszmékkel egyidejűleg talált befogadókra. A janzenizmus hatástörténetével kapcsolatos, Szombathelyhez kötődő adatok között fontos kiemelni Alaxay József mileji plébános *Pásztori oktatás* (1790, 2. kiad. 1794) című fordítását, melynek alapjául Antoine Malvin de Montzet lyoni érsek 1776-os teológiai értekezése szolgált. Mint Zolnai Béla rámutatott, Montzet csak formailag fogadta el az Unigenitus-bullát, püspöksége idején számos janzenista szellemiségű kiadvány jelenhetett meg, s plébánosai is szabadon követhették e tanokat. Tóth Ferenc dolgozatában röviden bemutatja Montzet és Alaxay munkásságát, majd értékeli az eredeti mű alaptéziseit és a fordító teljesítményét. Alaxay előszava arról tájékoztat, hogy használta a francia szöveg két különböző német fordítását is; fő szándéka az volt, hogy magyar nyelven kínáljon „orvosságot” az eretnokség és az ateizmus, az új keletű „hitetlenség” ellen. Tóth átvizsgálta a szombathelyi Herzan-könyvtár anyagát, melyben megtalálható Montzet egy másik művének felvágatlan példánya, valamint az *Instruction pastorale* 1780-as német fordítása. Bódi Katalin elemzésének középpontjában az a kötet áll, mely *Herczeg Rochefoucauldnek Maximái és Morális reflexiói* címmel jelent meg 1810-ben. (Digitális változata elérhető a Debreceni Egyetem Digitális könyvtárában.) Ez egy háromnyelvű kia-

dás: az eredeti francia szövegen kívül megtalálható benne Johann Friedrich Schulz német verziója és Kazinczy Ferencnek az utóbbi alapján készült magyar fordítása. Bódi véleménye szerint, noha La Rochefoucauld gondolatiságának értékelésében rendre előkerül, hogy hatott rá Port Royal szellemisége, az általa képviselt praktikus erkölcsan és antropológia nem kötődik szorosán sem a janzenizmushoz, sem Szent Ágoston eszméihez, noha bizonyos elemeiben rokonítható azokkal. Kazinczy fordítói tevékenységének bemutatása után Bódi példákkal szemlélteti a maximák magyarra ültetésének folyamatát és eredményét, végül – rámutatva a Berzsenyire tett közvetlen hatásra és a szentimentális irodalommal kimutatható tipologikus és motivikus kapcsolatokra – kijelöli a La Rochefoucauld-fordítás helyét Kazinczy életművében és a 19. század első évtizedeinek irodalmi közegében.

Az első egység bemutatását nem véletlenül zárom Wilhelm Kühlmann dolgozatával. Főszerplője, Ignaz Aurelius Fessler írói életművének jelentősége révén kiemelkedik a kötetben tárgyalt szerzők sorából, és e tekintetben a második egységben bemutatott Rákócziival rokonítható. „A magyar janzenizmus történetében valahol Bécs és Magyarország között van helye”,⁶ fogalmazott Zolnai, aki maga is több helyütt, hosszan tárgyalta a regényíró, filozófus és történetíró Fessler munkásságát, annak janzenista vonatkozásait. Fessler élete és művei iránt már Zolnai előtt s a 20. század második felében is nagy volt az érdeklődés; a vonatkozó szakirodalom főbb tételeit Kühlmann felsorolja a jegyzetekben. A hosszú és változatos élettörténet elsődleges forrásai Fessler önéletrajzi írásai, melyekben beszámol vallásos érzületeinek, eszméinek fordulatok alakulástörténetéről. Olvasmányélményeinek (Fleury, Muratori) hatására az 1780-as években kezdetben Jansen eszméinek híve volt, majd 1790 körül inkább jozefinista, felvilágosult világ-szemlélet jellemezte. Ezt követően Herder és Pascal írásai ismét a janzenizmus felé irányították, hogy azután protestáns hitre térjen. Kühlmann nem említi, ezért érdemes idéznünk Zolnai megállapítását: „Nem véletlen és csak Augustinus mélyebb hatásával magyarázható, hogy a magyar janzenizmus két legfőbb képviselője – Rákóczi és Fessler – önéletrajzot hagyott hátra.”⁷ Az e mondatban foglalt mindkét állítás fontos. Egyrészt érdemes feltenni a kérdést, vajon hogyan lehet elválasztani a Jansen utáni irodalomban Szent Ágoston közvetlen, illetve a Jansen és követői írásain keresztül érvényesülő, közvetett hatását? Véleményem szerint megkockáztatható a feltevés, mely szerint Szent Ágoston élettörténete, illetve a *Vallomások* olvasása önmagában is kiválthatta a szubjektivitásra fogékony alkotókból az igényt saját vallásosságuk megélésének megváltoztatására, illetve az ilyen típusú élményeik megörökítésére – ahogyan az évszázadokkal korábban Petrarca esetében is történt. Másrészt a magyar janzenista irodalom két fő képviselőjének Fesslert és Rákóczit tekinthetjük. Egyikük életművét már mind a magyar, mind a nemzetközi, elsősorban a német szakirodalom részletesen bemutatta, másíkról épp a jelen gyűjtemény tanulmányai tudnak sok szempontból újat mondani.

A második nagy egység, kilenc tanulmány tárgyalja az erdélyi fejedelem írói munkásságát, ezek összterjedelme a kötet csaknem felét teszi ki. Ez a szinte monográfiaként is olvasható kö-zépső egység a tanulmánygyűjtemény kiemelten értékes része. Az egymással többféleképpen párbeszédbe lépő dolgozatok igen részletesen és számos tekintetben újszerűen mutatják be Rákóczi önéletrajzírói, illetve vallásos írói tevékenységét, Szent Ágoston és a janzenizmus rá gya-

6 Uo., 73.

7 Uo., 79.

korolt hatását, s mindezt idegen nyelven teszik. Hopp Lajos hatvan évvel ezelőtti megállapítását, mely szerint Rákóczi műveinek „megbízható kiadása [...] mind ez ideig várat magára, igazi helyét nem foglalhatta el a magyar irodalom történetében”,⁸ azzal egészíthetjük ki, hogy az utóbbi évekig az európai irodalom története sem számolt vele érdemben. Konstatálhatjuk azt is, hogy a fejedelem emlékiratai, politikai és erkölcsi végrendelete, fohászai és meditációi 1978–1997 között kritikai kiadásban megjelentek, míg a *Confessio peccatoris* máig sem látott napvilágot. Ezért is fontos ismét utalni arra, hogy a magyar és a nemzetközi kutatás számára 2020-ban elérhetővé vált a *Confessio* 18. századi francia fordításának kritikai kiadása, melynek munkálataiban a jelen kötet szerzői közül hatan vettek részt. Az egység címét adó kérdés – *Ferenc Rákóczi II Janzenist?* – kijelöli a vizsgálódások fő irányát, s frappánsan foglalja össze azok eredményét. Össze cseng továbbá Hopp Lajos értékelésével, aki szerint Rákóczi „világnézetét a janzenista irányzat erősen befolyásolta, bár inkább csak színezte, mintsem megváltoztatta volna”.⁹ E hatások árnyalatait a kötet szerzői részben a komparatiztika tágabb perspektívájából, részben a szövegszintű retorikai, stilisztikai vizsgálatok nézetéből szemlélik.

Michel Marty a *Confessio peccatoris* önéletrajzi motívumait egy Pascaltól vett gondolatmenet keretében értelmezi. Úgy véli, Rákóczi élete tökéletesen példázza Pascal megállapítását, mely szerint az egyénnek vannak külső, mások által rávetített, mások ítéletének kitett, változó, és vannak belső, lelki és testi adottságaiból következő, állandó értékei, amilyen a műveltség, az értelem, az erény, a szentség és az erő. Marty a *Confessióból* vett életrajzi adatokkal illusztrálja, hogyan tapasztalta meg Rákóczi önmagán a külső értékek és értékelések változékonyságát, s fedezte fel belső tartalmait, miközben állandó problémát jelentett számára, hogyan lehet megtalálni az önbecsülés megfelelő mértékét. Jean Garapon a *Confessio peccatoris* és a *Mémoires* mutatja be és veti össze, rávilágítva a két, más-más céllal, más-más olvasóközönségnek íródott szöveg szerkezeti, tartalmi, stílusbeli különbségeire. Gondolatiságukat értékelve az egyik fő különbséget „melankolikus” mivoltuk eltérő mértékében látja: míg a *Confessio* szerzőjének egyik alapvető élménye a rögeszmés büntudat, a *Mémoires* elbeszélője képes elszakadni ettől, és a valóságos érzületől fűtött látomások helyett valósabb és reménytelibb képet fest önmagáról. Garapon ebben Fénelon *Télémaque*-jának hatását véli felfedezni, mely ez esetben Szent Ágostonéval együtt jut érvényre. Rákóczi két önéletrajzi műve áll Barbara Mahlmann-Bauer tanulmányának középpontjában is, melyben elsősorban Szent Ágoston hatását vizsgálja. Kitér arra is, milyen intertextuális, motivikus kapcsolatok fedezhetők fel a Rákóczi-szövegek, illetve Pascal *Sur la Conversion d'un pécheur* című írása, Retz bíboros emlékiratai vagy La Rochefoucauld maximái és *Reflexiói* között. Véleménye szerint a Rákóczinál megszólaló elbeszélő nagymértékben képes volt azonosulni az olvasmányélményeiből megismert elbeszélőkkel, s a tőlük átvett minták jelentősen befolyásolták narratív technikáját. Kiemelten foglalkozik a Szent Ágoston és Rákóczi életútja között felfedezhető hasonlóságokkal, az erdélyi fejedelem hazafias küldetésének irodalmi ábrázolásával, valamint a Rákóczi-művekben található antropológiai nézetekkel. Garapon és Mahlmann-Bauer megállapításait más szempontból támasztja alá Kovács Ilona elemzése, aki szerint a *Confessio* és a *Mémoires* elbeszélői attitűdjének különbségei a nyelvválasztással is ma-

8 HOPP Lajos, „II. Rákóczi Ferenc”, in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 386.

9 Uo., 374.

gyarázhatóak. Az *Emlékiratok* francia nyelvűsége okán is elsősorban a francia memoáirodalommal mutat retorikai és tematikus kapcsolatokat; itt mindenekelőtt az apologetikus szándék jut érvényre. Ezzel szemben a latin nyelvű *Vallomás*ban sokkal kevésbé érvényesül az öncenzúra, s nagyobb hangsúlyt kap az önfeltárás, az őszinte kitárulkozás. Kovács úgy véli, Rákóczi írói kvalitásai ez utóbbi szövegben mutatkozhatnak meg a maguk teljességében. Az elbeszélői ének, szerepek, minták állnak Aradi Csenge tanulmányának középpontjában is, aki a kognitív poétika eszközeivel azt vizsgálja, hogyan alakítják pszichológiai tényezők az önéletrajzi művek mentális tereit, elsősorban Rákóczi gyermek- és ifjúkorának elbeszélésében. Aradi megfigyelése szerint az elbeszélő én ábrázolását jelentős mértékben befolyásolja az emlékezet működése, mely sajátosan integrál fikciós elemeket a valóságos események, érzések láncolatába, s ez a technika egyfajta folytonosságot biztosít a narratívában.

Köztudott, hogy Rákóczi életművének egyik legsajátosabb vonása háromnyelvűsége. „E nyelvi sokféleség nem vált előnyére”, vélte Hopp Lajos, amennyiben a három nyelv egyikét sem tudta egy kiemelkedő képességű prózaíró szintjén elsajátítani, s „az általa használt nyelvek sem mindig tudják megfelelően tolmácsolni gondolatainak gazdagságát, eszméinek szárnyalását, lelki vívódásainak mélységét”.¹⁰ A kutatás jelentős előrehaladását mutatja, hogy Knapp Éva és Tüskés Gábor munkálataival megindult Rákóczi nyelvének, nyelveinek lexikális, fogalmi, retorikai vizsgálata. A kötetben közölt dolgozataikban a *Confessio* és a *Mémoires* szövegének két alapvető fogalmát, a *veritast* és a *cupiditas–concupiscentia* fogalom párt vizsgálják részletesen. Knapp értelmezése szerint a *veritas* terminus elsősorban az öntudat, az önbecsülés, az értelem, a törvény és a jelentés összefüggésében áll; a hozzá kapcsolódó diskurzust a Rákóczi-életmű egyik legfontosabb vezérelvként azonosítja. A fogalom összefügg a mű szerkezetével és a Rákóczi-szövegek kapcsolati hálójával is; döntő fontosságú a narratív formák kialakítása az elbeszélői önreprezentáció és az események ábrázolása szempontjából. A *cupiditas* és a *concupiscentia* kifejezések ambivalens jelentéstöltete szorosan beágyazódik a büntudat és a kegyelem diskurzusába. Rákóczi negatív antropológiájának alapja a *Biblia*, ezt ágostoni–janzenista elemek színezik, fő tézise az emberi faj bűnösségének elismerése. A Rákóczi-féle nyelvhasználat sajátossága, hogy a két kiemelt fogalmat más-más szövegek környezetben némileg eltérő jelentésekben alkalmazza, s noha fogalomhasználata következetes, a pontos jelentés megállapításához mindig figyelembe kell venni az adott önéletrajzi, teológiai, filozófiai, antropológiai, pszichológiai kontextust.

A tanulmányok többször is említik a janzenista eszmerendszer egyik alapvető fogalmát, az *amour-propre*-t. Simon József Rákóczi és Bethlen Miklós önéletrajzi munkáiban követi nyomon a fogalom használatát, s kimutatja, hogy míg Rákóczi ambivalens álláspontot képvisel az önszeretet megítélésében, Bethlennél a gondolat ötvöződik az ambíció fogalmával. Bethlen számára az ambíció nem negatív érzület, hanem – főleg a hazaszeretet tekintetében – pozitív tényező, amennyiben az altruista cselekvési motívumokat az egyéni erény szolgálatába állítja. Rákóczi álláspontja sokkal inkább egyezik a janzenista nézetekkel, mivel az *amour-propre* elfojtását tartja követendőnek. Értékes adatokkal szolgál Rákóczi és a janzenizmus kapcsolatához Takács László vizsgálata. Mint ismert, Rákóczi 1719-ben több kéziratot munkáját átadta a konstantinápolyi apostoli vikáriusnak, aki két szerzetest bízott meg a cenzúra elvégzésével. A cenzorok a szerzőt a janzenizmus vádjával illették, s felszólították a szövegek átdolgozására a dogmatikus

¹⁰ Uo., 385.

álláspont figyelembevételével. Takács megvizsgálta a *Confessio* egyetlen fennmaradt kéziratát, s a szöveghez kapcsolódó javításokat két csoportra osztotta: vannak közöttük, melyek a cenzori jelentések előtt, és vannak, melyek azt követően készülhettek. Az első csoportba tartozó változtatások kimondottan a janzenista eszmék következetesebb beemeléséről, míg a második típusúak azok kiiktatásáról tanúskodnak.

A kötet harmadik egységében közölt négy tanulmány szorosan kapcsolódik a Zolnai Béla által a 20. század első felében elvégzett, illetve megkezdett, egy-egy gyűjteményre, városra, régióra vonatkozó adatgyűjtési munkálatokhoz. Tüskés Anna két közleményt is jegyez, melyek közül a második nem hangzott el a 2022-es konferencián. Az adatgyűjtés, melynek alapjául kéziratos és online könyvjegyzékek, katalógusok szolgáltak, összesen négy könyvtári állományra terjedt ki, s pontos képet ad az ELTE Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár, az Akadémiai Könyvtár és a 18. századi alapítású jászói premontrei prépostság könyvtára 17–18. századi, janzenista vonatkozású anyagáról. Tüskés Anna kimutatja, hogy míg bizonyos főpapi könyvtárakban tudatosan gyűjtötték a janzenizmushoz kapcsolódó könyveket, addig az általa vizsgált négy állomány összetételét nem ez a törekvés alakította. Vizsgálatából kiderül, hogy a művek előfordulási gyakoriságának sorrendje alapján a következő szerzők emelkednek ki: Pasquier Quesnel, Blaise Pascal, Antoine Arnauld, Claude Fleury, Pierre Nicole, Cornelius Jansen, Pierre Jurieu és Nicolas Fontaine. A református teológus Jurieu a Pierre Nicole-lal folytatott polémiaát dokumentáló művének példányai alapján kapott helyet a névsorban. A három országos gyűjteményből jól adatolható, hogy Jansen és 17. századi követőinek művei szinte kivétel nélkül eljutottak Magyarországra, megtalálhatóak voltak antijanzenista források is, s a possessorbejegyzések tanúsága szerint a köteteket különböző felekezetek és társadalmi csoportok képviselői forgatták. A jászói könyvtárból annak kései alapítása és provinciális helyzete miatt több fontos janzenista szerző művei hiányoztak. A pécsi püspöki könyvtár janzenista könyvállományára vonatkozó adatokat a 20. század első felében magyar kutatók jórészt már közzétették. E közleményekhez kapcsolódik Maximilian Benz, aki a könyvek hajdani egybegyűjtőinek szándékait vizsgálva arra következtet, hogy elsősorban az egyházpolitikában és a vallási irodalomban való minél szélesebb körű tájékozódás igénye vezette őket. Berecz Ágnes tanulmányának célja két 18–19. századi egyházi személyiség franciás, azon belül janzenista műveltségének bemutatása. Az egyikük Göböl Gáspár, a Debreceni Református Kollégiumból kikerült magas képzettségű, franciául is jól tudó lelkes, aki vallásos, erkölcstani és fikciós művek szerzőjeként, fordítójaként fejtett ki irodalmi tevékenységet. Berecz sikeresen azonosította Göböl szétszóródott könyvtárának több darabját, melyek képet adnak műveltsége elsődleges forrásairól. A másik személy Horváth János veszprémi kanonok, majd székesfehérvári püspök, akinek a könyvgyűjteménye széles érdeklődésről, a janzenizmus iránti nyitottságról tesz tanúságot. Horváth ültette át magyarra Pierre Nicole *Essais de morale* (1671) című alapművét, mely Zolnai véleménye szerint „a magyarországi csekély-számú janzenista fordítások között az első helyen áll”.¹¹ Horváth fiatalkori és későbbi olvasmányai, valamint az őt ért szellemi hatások bemutatásával Berecz meggyőzően bizonyítja, mennyire fontos volt a janzenista inspiráció Horváth intellektuális tájékozódásában, s ez kellő alapot szolgáltatott a fordítás elkészítésére.

11 ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása...*, 100.

A *Jansenisms and Literature in Central Europe* című tanulmánykötet bővelkedik a fő témát és annak részterületeit érintő új irodalom-, eszme-, politika-, társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozású eredményekben. A szerzők a legtöbb esetben új, korábban ismeretlen, vagy ebből a szempontból nem kutatott forrásokat vizsgálnak, melyek nagyobbik hányada a magyar irodalomtörténet tárgykörébe tartozik. Így nagy lendülettel kezdődtek meg azok a munkálatok, melyeket Tüskés Gábor 2015-ben a magyarországi irodalomtörténet-írás hiányaiként azonosított, illetve kíváncsian fogalmazott meg. Zolnai Béla vállalkozásának kései folytatásaként elindult a janzenizmusra vonatkozó újabb eredmények megismerése és nemzetközi megismeretése, folytatódott a magyarországi vonatkozások számbavétele, a befogadás- és hatástörténet újabb adatokkal, elemzésekkel gazdagodott. Természetesen egyetlen tanulmánygyűjtemény önmagában nem pótolhatja a kutatás évtizedes hiányosságait, s nem fedhet le minden, érdeklődésre számot tartó területet. Pusztán a Zolnai Béla monográfiájában publikált, illetve annak második kötetében kéziratban hozzáférhető adatok feldolgozása, értékelése külön kutatócsoport több éves munkájával lenne elvégezhető. Csak remélhetjük, hogy az ezt követően készülő, a 17–20. századi magyar irodalom történetét tárgyaló esettanulmányok és összegzések az eddiginél nagyobb mértékben számolnak majd a janzenizmussal mint sajátos teológiai, kegyességi, erkölcsstani elképzeléseket közvetítő, emellett „művelődési és kulturális programot, politikai és nemzetszemléletet, történelemfilozófiát, állambölcseletet, antropológiát, egyéni és közösségi identitást”¹² is kínáló európai szellemi áramlattal.

12 Tüskés, „A janzenizmus kutatásának...”, 162.